

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“ФИЛОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ”
МОДУЛИ**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент 2016

**Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил
25 августдаги 355-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида
тайёрланди**

Тузувчи:

Ҳ.Болтабоев –филология фанлари доктори, профессор

Такризчи:

Н.Рахмонов - филология фанлари доктори, профессор

*Ўқув -услугий мажмуа ТошДўТАУ Кенгашининг 2016 йил _____ даги ____-сонли
қарори билан нашрга тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. Ишчи дастур	3
II. Модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари.....	9
III. Назарий материаллар.....	22
IV. Амалий машғулот материаллари.....	47
V. Мустақил таълим мавзулари	49
VI. Глоссарий.....	51
VII. Адабиётлар рўйхати.....	52

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Гуманитар фанлар тизимида тизимли таҳлил тамойилларини ўрганиш асосида мураккаб амалиёт жараёнида қарор қабул қилиш, қарор қабул қилинганга қадар фалсафий тушунча ва филологик категориялар асосида тизимли таҳлилга киришиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу модул тизими, яъни филологик тадқиқотларда тизимли таҳлилга киришиш тилшунослик, адабиётшунослик ва фолклоршуносликнинг даолзарб масалаларини ўрганиш, мураккаб таҳлилий жараёнда ваниқ илмий хулосаларга келишга ёрдам беради. Ушбу модул доирасида филологик таълимга тизимли таҳлил методологияси ва асосий йўналишларини жалб қилиш орқали тилни бир бутун тизим (система) ҳолида тушуниш, унинг структурасидаги асосий илмий компонентларни фарқлаш ва тавсия этилган матнни лингвопоэтик жиҳатдан таҳил қилишга ёрдам беради. Адабиётшунослик ва фольклоршуносликда муайян бадиий матнни замонавий таҳлил усуллари орқали ўрганишга олиб киради. Жамиятни демократлаштириш жараёнида ва иқтисодий бозор тамойиллари асосида ислоҳ қилишда бу фан педагогларни мустақил фикрлашга, мураккаб илмий жараёнлар таҳлилида қарор қабул қилишга ўргатади ва барча таҳлил жараёнларига ижодий ёндошишни шакллантиришни назарда тутаяди.

Модулнинг мақсад ва вазифалари

Тизимли таҳлилга киришиш сўнгги икки аср (XX-XXI) фаншунослигининг ютуқларидан саналиб, филологик таълимга замонавий таҳлил методологиясини жалб қилиш орқали муайян адабий асар ва адабий жараён муаммоларини, тилшуносликдаги асосий концепция ва тамойилларни ўрганиш ва уларни амалиётга татбиқ этиш имкониятини яратади. Бадиий ва нобадиий матнларни лингвистик ва поэтик жиҳатдан таҳлил қилишда етакчи методларга таянади ва уларнинг таҳлил имкониятларидан келиб чиққан ҳолда аналитик тадқиқотлар учун йўл очаяди. Филологик таълим жараёни матн таҳлили ва мулоқот тизими, адабий-бадиий асарларни таҳлил қилиш методикаси билан ўқитувчи (тингловчи)ларни қуроллантиришда муҳим омил ҳисобланади.

Модулнинг асосий илмий мақсадидан келиб чиққан ҳолда унинг қуйидаги вазифалари белгиланади:

- филологик тадқиқотларда тизимли таҳлилнинг ўрнини белгилай олиш;

- тадқиқот объектини яхлит тушуниш ва тизимли таҳлилни ташкил этиш тамойилларини ўрганиш;
- бадиий матн таҳлилига тизимли ёндашувни татбиқ эта олиш;
- филология фанлари доирасида тизимли таҳлил моделини билиш;
- тизимли таҳлилни филологик тадқиқотларга қўллаш асосида илмий-назарий хулоса ва ечимларга келиш.

Курс бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва лаёқатларига қўйиладиган талаблар

Ушбу модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида

Тингловчи:

- тизимли таҳлилнинг асосий тушунча ва истилоҳлари;
- тизимли таҳлил тамойиллари ва унинг компонентлари;
- тизимли таҳлилнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари;
- тизимли таҳлилда филологик истилоҳлар идентификацияси;
- аналитик тадқиқотлар асосида тизимли таҳлилни ташкил этишни **билиши керак;**

Тингловчи:

- бадиий матнга тизимга ёндашув натижасида таҳлил методларини фарқлаш;
- тизимли таҳлилда миқдорийлик ва сифат даражасини аниқлай олиш;
- тизимли таҳлилда нутқ услублари ва уларнинг ўрнини тўғри тушуниш;
- тизимли таҳлилда услуб ва ўзига хослик масалаларини белгилай олиш;
- тизимли таҳлил жараёнида замонавий методология ва таҳлил усулларини қўллай билиш;
- матн структураси ва структурал таҳлилда эстетик таҳлил тамойилларига таяниш **кўникмаларига** эга бўлиши керак;

Тингловчи:

- филологик таҳлил жараёнининг замонавий структурасини билиш;
- структур тилшунослик ва структурал поэтика асосларининг тизимлилигини тушунтира олиш;
- тизимли таҳлил жараёнида лингвопоэтик, структурал ва семиотик таҳлил тамойилларига таяниш;
- матнга индивидуал ёндашувда тизимлилик тамойилларини қўллай билиш;
- талаба (тингловчи)ларда ижодий ва тизимли ёндашувни шакллантириш **малакаларини** эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- филологик тадқиқотларга тизимли таҳлил методологиясини қўллаш олиш;
- филологик таълим тизимида матн таҳлили жараёнида тизимлилик тамойилларига тўла эришиш;
- тизимли таҳлил методикасини ўзлаштириш ва уни ўз фаолиятига татбиқ эта олиш лаёқатларига ҳам *эга бўлиши лозим.*

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил” модули маъруза ва амалий машғулотлар ҳамда мустақил таълим шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий услублари, ахборот-мулоқот технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари ва бошқа интерфаол таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил” фани ўқув режадаги биринчи блок ва мутахассислик фанларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг умумий ва махсус фанлар бўйича тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Фаннинг олий таълимдаги ўрни

Ушбу фанни ўзлаштириш орқали тингловчилар филологик таълим жараёнини ташкил этишда тизимли ёндашув асослари ва бу борадаги илғор тажрибани ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий лаёқатга эга бўладилар.

Соатлар тақсимоти

№		Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			Жами	Жумладан		Кўчма машғулот	
		Назарий машғулот		Амалий машғулот			
1	Илмий тадқиқотларда тизимли таҳлилнинг ўрни, моҳияти ва аҳамияти	2	2	2			
2	Филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил методикаси	2	2	2			
3	Тизимли таҳлилнинг терминологик асослари ва йўналишлари	2	2		2		
4	Адабиётшуносликка доир тадқиқотларда тизимли таҳлил тамойиллари.	2	2		2		
5	Тизимли таҳлил ва тизимли ёндашувга доир адабиётлар обзори	2					2
		10	8	4	4		2

Асосий қисм

Назарий машғулот

1-мавзу. Илмий тадқиқотларда тизимли таҳлилнинг ўрни, моҳияти ва аҳамияти

Режа:

1. Илмий тадқиқотларда тизимли таҳлил асослари. Тушунча ва тамойиллар тизими.
2. Тизимли таҳлилнинг тизимли ёндашувдан фарқли жиҳатлари.

3. Аниқланмаганлик шароитида муҳокил қарор қабул қилиш тизимли услуб асоси сифатида.

4. Тадқиқот объектини яхлит тушуниш ва тизимли таҳлилни ташкил этиш.

2-мавзу. Филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил методикаси

1. Филологик тадқиқотларда тизимлилик.
2. Структура ва тизим. Таҳлил жараёнининг тизимли характери.
3. Филология илмида тизимли таҳлил модели: лингвопоэтика→структурал поэтика→семиотика
4. Илмий ва назарий масалаларнинг тизимли таҳлил амалиётидаги ечими.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАВЗУЛАРИ:

1–мавзу. Тизимли таҳлилнинг терминологик асослари ва йўналишлари.

1. Тизимли таҳлилда филологик терминлар идентификацияси
2. Тизимли таҳлилнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари.
3. Аналитик тадқиқотлар асосида тизимли таҳлилни ташкил этиш.
4. Бадиий матнга тизимли ёндашув. Таҳлил жараёнларининг кетма–кетлиги ва яхлитлиги.

2–мавзу. Адабиётшуносликка доир тадқиқотларда тизимли таҳлил тамойиллари.

1. Адабиётшунослик тизими ва бадиий матн тузилмаси.
2. Тизимли таҳлилда услуб ва тизимлилик.
3. Тизимли таҳлилда миқдорийлик ва сифат. Уларнинг нисбати ва бирлиги.
4. Матнга индивидуал ёндошувда тизимлилик. Талабаларда ижодий ва тизимли ёндошувни шакллантириш

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб, тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий хужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- замонавий техник воситалар орқали маъруза ва амалий машғулотларни ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тавсия этилган бадиий матннинг структурал таҳлилини мустақил ҳолда амалга ошириш;
- амалий машғулотларда берилган топшириқларни бажариш.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил имкониятларини жадвалга туширинг.

S	Тизимли таҳлилнинг кучли томонлари	Максимал аниқлик билан турли ёндашувлар асосида юқори самарадорликка эришиш
W	Тизимли таҳлилнинг кучсиз томонлари	Бўш, таркибланмаган матнларга нисбатан қўллаб бўлмайди
O	Матнлар бўйича тизимли таҳлил	Матн шаклларида келиб чиқиб ҳар бир компонентни

	(ички) имкониятлари	микротаҳлилдан ўтказиш
Т	Тўсиқлар (ташқи)	Тизимли таҳлил бўйича назарий билимларнинг етишмаслиги

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва кўчма машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил					
Лингвопоэтик таҳлил		Структурал (таркибий) таҳлил		Семиотик таҳлил	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерде (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none">✓ якка тартибдаги аудиовизуал ҳаракат;✓ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда);✓ ахборотни умумлаштириш;✓ ахборот таҳлили;✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none">✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш;✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш;✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш	<ul style="list-style-type: none">✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш;✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш;✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш;

йўллари ишлаб чиқиш	✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Филологик таълимда тизимли кўрсаткич ишлаб чиқилади, мазкур методнинг ижобий ва салбий томонлари қиёсланади ва хулоса чиқарилади.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажариладагина ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Тилшуносликда тизимли таҳлил тил – системадир қоидасига амал қилади”.

Топширик: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий

кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби: “Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

1. Тизим тушунчасига таъриф беринг.

А. Тизим бир бутунликни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро алоқадорликдаги йиғиндисидир.

Б. Тизим бир бутунликни ташкил этувчи бадиий компонентларнинг арифметик йиғиндисидир.

В. Тизим бир бири билан боғланган тушунчалар ҳамоҳанглигидир.

Г. Тизим бир бутунликни ташкил этувчи бири бирига ўхшамаган ҳолисалар тўпламидир.

3. Тизимли таҳлилга яқин келган, ҳатто синоним тарзида ишлатиладиган тушунчани аниқланг.

А. Тизим методологияси.

Б. Тизимли ёндашув.

В. Тизимли кетма-кетлик.

Г. Тизимлилик.

2. Тизимли таҳлил деганда нимани тушунасиз?

А. Ўзаро алоқадорликдаги тушунчалар асосида бирор объектни муайян мақсад асосида таҳлил қилиши.

Б. Бирор асар ёки предметни кетма-кет таҳлил қилиш.

В. Бир йўналишдаги ҳодисаларни бошланишини аниқлаб, охирига қадар тизимли суратда таҳлил қилиш.

Г. Илмий мақсад йўлида ҳар қандай

4. Социал тизим деганда нимани тушунасиз?

А. Мураккаб тарзда қурилган, яхлит ҳолда тартибланган, ўзаро алоқадорлик ва тараққиёт қонунларига асосланган ва ўз табиатига кўра ижтимоийлик касб этган тизим.

Б. Мураккаб тарзда қурилган, ўзининг ички қонуниятлари асосида тараққий этадиган ва иқтисодий асосга эга бўлган тизим.

В. Гуманитар фанлар асосида ривожланадиган тизим.

Г. Давлат томонидан бошқариладиган тизим.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Тизим	Тизим бир бутунликни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро алоқадорликдаги йиғиндисидир.	
Тизимли таҳлил	Ўзаро алоқадорликдаги тушунчалар асосида бирор объектни муайян мақсад асосида таҳлил қилиш.	
Социал тизим	Мураккаб тарзда қурилган, яхлит ҳолда тартибланган, ўзаро алоқадорлик ва тараққиёт қонунларига асосланган ва ўз табиатига кўра ижтимоийлик касб этган тизим.	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

Вени диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштирилади ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадilar;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадilar ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Тизимли таҳлил жорий қилинадига филология соҳалари

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: тингловчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топширик, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва ўқувчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарк чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб кўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

«Тизимлилик алоқадорлигини аниқлаш. Ўзингизни текшириб кўринг!»

Ҳаракатлар мазмуни	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Тизимнинг моҳияти					
Тизимли таҳлил					
Тизимли ёндашув					
Гуманитар фанлар тизими					
Тилшунослик тизими					
Адабиётшунослик тизими					
Фолдкларшунослик тизими					

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу. Илмий тадқиқотларда тизимли таҳлилнинг ўрни, моҳияти ва аҳамияти

Режа:

1. Илмий тадқиқотларда тизимли таҳлил асослари. Тушунча ва тамойиллар тизими.
2. Тизимли таҳлилнинг тизимли ёндашувдан фарқли жиҳатлари.
3. Аниқланмаганлик шароитида муҳокил қарор қабул қилиш тизимли услуб асоси сифатида.
4. Тадқиқот объектини яхлит тушуниш ва тизимли таҳлилни ташкил этиш.

Таянч иборалар: тизим, тизимли таҳлил, тизимли ёндашув, социал тизим, илмий тадқиқот, муҳокил қарор, тадқиқот объекти, яхлит тушуниш.

1. Илмий тадқиқотларда тизимли таҳлил асослари. Тушунча ва тамойиллар тизими.

Тизим (система – юнонча: бутунлик, қисмларнинг уланиб, бир бутун ҳолида бўлиши) бирор бутунлик (яхлитлик)ни ҳосил қилувчи унсур (компонент)ларнинг ўзаро алоқадорликдаги йиғиндисидир¹.

Фанларнинг кўп асрлик тарихи давомида синовлардан ўтиб, тушунчаларнинг тарихий тараққиётида ниҳоят XX аср ўрталаридан ТИЗИМ фалсафий-методологик ва махсус илмий тушунча бўлиб шаклланган. *Тизим, тизимлилик* тушунчалари доимий суратда қисм ва бутун моҳиятини бирлаштириб турган, худди исломий фалсафадаги *кулл ва жузв* сингари ўзаро алоқадорлик ва мавжудликни англатади. Кулл – бутунлик, яхлитлик ҳодисаси бўлиб, жузв унинг қисми, бутуннинг бўлаги, бироқ ундан айри ҳолида мавжуд бўлиши ёки яшаши мумкин эмас. Худди шу каби дунёдаги турли йўналишдаги нарса-ҳодисалар ўзаро ички тизимлилик қонуниятига

¹ Petticrew, Mark. Systematic reviews in the social sciences : a practical guide/Mark Petticrew and Helen Roberts. H62.P457 2005 ISBN-10: 1-4051-2111-4 (pbk. : alk. paper)

амал қилади. Худди диалектик бирликдаги мусбат (+) ва манфий (-) жиҳатлар бир бутунликни ташкил этгани каби. Бутуннинг моҳиятини ўрганиш учун, табиийки, унинг қисмларини тасаввур қилишимиз ва улар ўртасидаги алоқадорликни аниқлай олишимиз керак. Осмон жисмларининг тизимлилиги, табиат ҳодисаларини тизимли ҳолда тушуниш, бир фан доирасидаги карашларни яхлит тизим ҳосил қилувчи тушунчалар сифатида белгилаш мана шу тизимлиликнинг ёрқин намунасидир.

Бу ўринда бутунни ҳосил қилувчи аъзолар, икки хил: *элемент* (унсур) ва *компонент* (узв) истилоҳлари билан англатилади. Элемент бирор нарса ва ҳодисанинг таркибидаги материал бўлса, компонент ўша материалнинг бошқа ҳодиса ва хоссалар билан алоқага киришуви, яъни алоқадорлигини белгилайди.

Очиқ тизими тушунчаси Л. фон Берталанфи томонидан жорий этилган. Очиқ тизимларнинг асосий хусусиятлари – муҳит билан масса, энергия, ахборот алмашиш қобилияти. Ҳар қандай педагогик тизим жамиятда мавжуд бўлиб, атроф-муҳит ҳолатига (иқтисодий, сиёсий, экологик, технологик ва бошқа жиҳатлар) доимий боғлиқ бўлганлиги сабабли очиқ тизим ҳисобланади².

Тизимли таҳлил (ТТ) икки маънода қўлланилади: тор ва кенг маъноларда; 1) тор маънода мураккаб сиёсий, ҳарбий, социал, иқтисодий, илмий ва техник характердаги муаммоларни ечиш ва асослашда қўлланиладиган методологик воситалар йиғиндисидир; 2) кенг маънода “ТТ” кўпинча, “тизимли ёндашув”нинг синоними сифатида қўлланилади³ (Тизимли ёндашувга киришилганда бу муносабатга яна қайтилади).

Илмий адабиётларда тизимли таҳлилни турлича талқин қилишади:

1. Туғилган ёки ечимини кутаётган муаммони ҳал қилиш методларидан бири; Бозор шароитида таннарх → самарадорлик. Бу ўринда тизимлар таҳлили сифатида қаралади.

² Petticrew, Mark. Systematic reviews in the social sciences : a practical guide/Mark Petticrew and Helen Roberts. H62.P457 2005 ISBN-10: 1-4051-2111-4 (pbk. : alk. paper)

³ *Спицнадель В.Н.* Основы системного анализа. СПб., Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. С. 72.

2. Тадқиқ этишнинг аниқ усули (методи). Бу тарихий метод бўлиб, бу ўринда антик даврдан бери қўлланилиб келинган анализ ва синтез муносабати назарда тутилади. Демак, таҳлил (анализ) синтезнинг зидди: $A \leftrightarrow C$.

3. Тизимли методология асосига қурилган таҳлил. Бир объект бир неча метод орқали таҳлил қилиниши мумкин: Тилшуносликда бир матн морфологик (М), синтактик (С), фонетик ёки фонологик (Ф) диҳатдан таҳлил қилинади: $M + C + \Phi = T$.

Бадиий матн таҳлиliga адабиётшунослик нуқтаи назаридан ёндашганда: мазмун + шакл + ритмика + услуб = Т.

4. Тадқиқотнинг назарий-амалий йўналиши: назария (Н)дан амалиёт (А) сари ривожланадиган илмий-амалий жараён: $N \rightarrow A$.

Ахборотларнинг тизимли шарҳи қандай амалга оширилади, ва бу шарҳлар кимларга, нима учун керак деган бу каби муаммолар [Petticrew, Mark. Systematic reviews in the social sciences : a practical guide] да кенг ёритилган.

Таъкидланганидек, тизимлари учун муҳим тушунча - мақсад ҳисобланади. Мақсадга йўналтирилган ва мақсадга интилувчан тизимлар фарқланади. Улар мақсаднинг ташқаридан қўйилганлиги ёки мақсад ички (очиқ, ўз-ўзини ташкил этувчи тизимларга хос) шакллантирилганлиги билан фарқланади⁴.

ТТ нинг асосий вазифалари:

- тизимни ҳосил қилувчи тизимости узвларининг мавжудлиги ва уларни яхлит тизимли тушуниш лозимлиги;
- тизим хусусиятларини аниқлаш ва унга кўра иш кўриш;
- мавжуд ахборотлар асосида ҳосил қилиниш қонуниятини белгилаш ва унинг узвларининг алоқадорлигига ишониш;

⁴ Petticrew, Mark. Systematic reviews in the social sciences : a practical guide/Mark Petticrew and Helen Roberts. H62.P457 2005 ISBN-10: 1-4051-2111-4 (pbk. : alk. paper)

ТТ жараёнида дастлаб тадқиқодчи томонидан аниқланиши зарур бўлган жиҳатлардан биринчиси *декомпозиция*: кузатиш ва ўлчаш жараёни.

Ундан кейин эса *тизимни таснифлаш*га киришилади:

Белгилар:	Синфлар (таснифлар):
Узвлар табиати	табiiй (аниқ) ва мавҳум (абстракт)
Ҳаракат характери	бошқарилади ва бошқарилмайди
Хоссаларнинг ўлчови	статик ва динамик
Мураккаблик даражаси	оддий, мураккаб, улкан
Келиб чиқиши	табiiй ва сунъий (ишлаб чиқарилган)
Тасодифлик мавжудлиги	детерминик (ўсишдаги) ва стохастик (тўхтаб қолиш)
Ташқи муҳитга алоқадорлиги	очиқ ва ёпиқ (бевосита ва билвосита)

ТТ нинг ишчанлик характери *робастлик* – барча узвлар тўхтаб қолганда қисман ишчан ҳолатининг сақланиши ёки гуманитар соҳаларда: структур, функционал, информацион, маконий ва замоний жиҳатлан алоқадорлиги кабилар.

Эмержентлик – *яхлитлик* элементларнинг компонентлашуви, яъни унсурларнинг ўзаро алоқадорликка киришуви натижасида бутунлик (ёки жонлилик) ҳосил қилинишидир⁵.

⁵ *Спицнадель В.Н.* Основы системного анализа. СПб., Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. С. 72.

Структура (лот. *structūra* — «қурилиш» тизимнинг таркибий қисмлари орасидаги маълум боғланишларни, уларнинг жойлашишини, тизимнинг қурилишини, тузилмасини акс эттиради⁶.

2. Тизимли таҳлилнинг тизимли ёндашувдан фарқли жиҳатлари.

Тизимли таҳлил (ТТ)нинг тизимли ёндашув (ТЁ)дан фарқли жиҳатларни нималарда кўринади:

Илмий истилоҳ сифатида уларни фарқлаш зарур:

ТТ – юқорида айтилган жиҳатлари билан эътиборли, яъни у таҳлилий жараён;

ТЁ – аниқ объектга тизимли муносабатни ифодалайди; у метод ёки методология эмас, балки унга ёндошиш тамойилларини акс эттиради.

XX аср ўрталаридан ТЁ илмий тадқиқотларга кириб кела бошлади. Объектга умумий ва специфик муносабати билан ТТ дан фарқ қилади.

ТЁ ўзининг қатор хусусиятлари билан структурализм ва структурал—функционал таҳлилга яқинлашади. Чунки бу ўринда умуман, таҳлил жараёни эмас, балки объектга аниқ ёндашув тури ва натижага олиб борувчи йўллари евзврдв тутилган.

Бу икки тушунча кўпинча бири иккинчиси ўрнида қўлланилиши ҳам мумкин, бироқ уларнинг бири жараён, иккинчиси муносабат эканини унутмаслик лозим.

ТТ турли фан соҳаларида қуйидаги тизимли методларга эга:

- мавҳумийлик ва аниқлик;
- анализ ва синтез;
- индукция ва дедукция;
- формал ва аниқ (табiiй);
- композиция ва декомпозиция
- чизиқлилик но чизиқлилик (рақамли ёки механик)
- таркибий ва таркибсиз (структив ва деструктив)

⁶ Petticrew, Mark. Systematic reviews in the social sciences : a practical guide/Mark Petticrew and Helen Roberts. H62.P457 2005 ISBN-10: 1-4051-2111-4 (pbk. : alk. paper)

- моделлаштириш ва тажрибавий (экспериментал)
 - дастурий бошқарув (алоҳида талаб доирасида) ва доимий
 - аниқлаш ва идентификация
 - кластер ва таснифлаш
 - тажрибавий баҳолаш ва тестлаш
- каби ўнлаб ўнлаб методларни бирлаштиради⁷.

3. Аниқланмаганлик шароитида (номаълум муҳитда) муҳоқил қарор қабул қилиш тизимли (метод) услуб асоси сифатида.

Ҳар қандай муаммони ҳал қилиш учун илмий тизимга киришишнинг бошланғич нуқтаси аниқланмаганлик ҳолатидир. Бу жараёнда юқоридаги каби ТТ га кириши усуллари қўлланилиши баробарида ундан ташқпри ёки параллел равишда муқобил қарор қабул қилишга қаратилган усуллардан ҳам фойдаланилади. Масалан, филологик тизимда ТТга тизимли ёндашув асосида формал–структурал метод белгиланди, бироқ яна ҳам аниқроқ ва самарали натижага эришиш учун семиотик таҳлил имкониятларидан фойдаланиб, муқобил қарор қабул қилишга ёрдам берувчи бошқа метод ёки усулни таҳлил жараёнига жалб этиш уммкин.

Аниқланмаганлик шароитида муҳоқил қарор қабул қилиш тизимли таҳлилда *аниқланмаган объектни аниқлаш ва таҳлилга тортиш орқали у ҳақда илмий хулоса чиқаришга асос бўлади.*

Тизимли таҳлил доим номаълум, аниқланмаганлик шароитида муайян илмий муаммони ечим сари йўналтиради, унинг хусусиятларини ўрганиб, илмий таҳлил қилишга ёрдам беради. Бу жараёнда тизимлиликнинг муқобил таҳлил элементлари белгиланади, улар асосида ноаниқликдан аниқлик сари қадам ташланади.

⁷ Сафронов В. Лекции по системному анализу. Электронная версия / ru.wikipedia.org

Аниқланмаганлик шароитида мувоқил қарор қабул қилиш илм ва амалиётнинг турли соҳаларида содир қилиниши мумкин:

1. Юриспруденцияда;
2. Ахборотлар тизимида;
3. Педагогик технологияларда;

ҳамда барча аниқ фанларда, муҳандислик ва иқтисодиётда қўлланилади.

ТТдан *мақсад* аниқ ечим ёки хулосанинг натижавий кўринишидир.

Тўлиқ ва ҳар томонлама турли вариантларни ўрганиш; биргина ечим билан чекланмаслик; натижага олиб боришга имкон берувчи ҳамма вариантларни эринмай ишлаб чиқиш орқалигина максимал аниқликка эришилиш мумкин.

ТТ моҳияти: объектнинг ҳажми, унинг компонентларининг ўзаро алоқадорлиги ва бошқа объектга муносабати масаласи. Моҳият элементларнинг хоссалари тавсифи ва мавжудлик белгиларида акс этади.

4. Тадқиқот объектини яхлит тушуниш ва тизимли таҳлилни ташкил этиш.

ТТ – бу тизим структурасига ва муқобил вариантлар мавжудлигига асосланган ҳолда муаммони ҳал этиш методологияси экан, бунда тизимнинг умумий назарияси қонуниятларига асосланади.

Масалан, филологик фанлар тизимида, хусусан, тилшуносликда

Тил – тизим (система)дир (Ф. де Соссюр) деган қараш бор. Шу билан бирга Тил – структура деган қараш ҳам бор.⁸ Улар бир–бирини инкор этмайди, аксинча, бирини иккинчиси тўлдиради. Мақсадга эришиш учун тилнинг тизим эканини қабул қилишимиз, унга аниқ метод орқали ёндашганда тилнинг структурал метод орқали ўрганиш қўйилган вазифани енгиллатишга хизмат қилиши мумкин. Мақсад самарадорликка эришишдир. Тизимлиликни образли ифодалаб, самарадорлик назарияси деб ҳам

атайдилар. Самарадорлик ҳамма соҳада керак, айниқса, миқдор ўзгаришларининг ва сифат ўзгаришларига ўтишида; информатика назариясида, структур тилшуносликда, структурал поэтикада; моделлаштириш методологиясида, борингки, ҳар қандай ишнинг якуни сифатида муҳим.

Тадқиқот объектини яхлит тушуниш деганда *тадқиқот объекти тизимли суратда бири иккинчисини тақозо қиладиган компонентлардан тузилиши белгиланади*. Шундан келиб чиққан ҳолда *структура ва тизим муносабатлари аниқланади*⁹.

Структура ва тизимнинг муносабатида шунини аниқлаб олиш зарурки, *структура – таркиб, у таркибланиш тамойилларига амал қилинишида тизимли таҳлил натижаларига яқинлашади*.

Таҳлил жараёнининг тизимли характери *таҳлилга объектнинг барча сифат, хосса ва хусусиятларини жалб қила билишида кўринади*.

Топшириқлар:

1. Мавжуд луғат, энциклопедия ва википедия (интернет тизимида)лар асосида матнда тилга олинган истилоҳ ва атамаларни талқини ўрганинг.
2. Тизимли таҳлилнинг тизимли ёндашувдан фарқли жиҳатларини аниқланг.
3. Аниқланмаганлик шароитида мувоқил қарор қабул қилишнинг кўшимча услубларини қўллашга ёрдам берадиган усулларини топинг ва уни таҳлил жараёнига киритинг.
4. Тадқиқот объектини яхлит тушунишга ҳаракат қилинг ва тушунганлар асосида ўз соҳангизда тизимли таҳлилни ташкил этиш мумкинлигини таъминланг.

Адабиётлар:

1. *Ahmadjonov T.* Xorijiy tillarni o'qitishda tizimli va stilistik tahlillarni qo'llash /// moodle.uzspic.uz

2. The Art of Systems Thinking: Essential Skills for Creativity and Problem Solving // «Альпина Паблишер». [О`Коннор Джозеф, Макдермотт И. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем] М., 2011. № 978-5-9614-1589-6.
Воскобойников А.Э. Системные исследования: базовые понятия, принципы и методология // «Знание. Понимание. Умение». 2013. № 6.

3. *Спицнадель В.Н.* Основы системного анализа. СПб., 2000.

4. *Щедровицкий Г.П.* Принципы и общая схема методологической организации системно-структурных исследований и разработок. М.: Наука, 1981. С. 193-227.

Сайтлар

1. ru.wikipedia.org
2. books.google.co.uz
3. pedagog.uz
4. Ziyonet.uz
5. edu.uz

2-мавзу. ФИЛОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ МЕТОДИКАСИ

Режа:

1. Филологик тадқиқотларда тизимлилик.
2. Структура ва тизим. Таҳлил жараёнининг тизимли характери.
3. Филология илмида тизимли таҳлил модели: лингвопоэтика → структурал поэтика → семиотика
4. Илмий ва назарий масалаларнинг тизимли таҳлил амалиётидаги ечими.

Таянч тушунчалар: филологик тадқиқот, тизимлилик, структура, тизим, таҳлил жараёни, таҳлил модели, лингвопоэтика, структурал поэтика, семиотика.

1. Филологик тадқиқотларда тизимлилик.

Филологик тадқиқотлар филологик тизимнинг муайян қисмини ташкил қилади. Тизимлилик филология фанларининг ўзаро алоқадорлигида кўзга ташланади. Замонавий филологиянинг соҳалари сифатида тилшунослик, адабиётшунослик, фольклоршунослик, матншунослик, таржимашунослик каби аспектлар белгиланар экан, уларни алоҳида мустақил фан сифатида қабул қилиш баробарида ўзаро алоқадорлигига суяниш ва бири иккинчисини тақозо қилиниши нуқтаи назаридан ёндашиш зарур. Бунда қараш тарихда илми адаб ва унинг таркибига кирган фанларда акс этган:

Илми адаб (Ғарб истилоҳига кўра: поэтика) зарурий, энг муҳим илмлар мажмуаси ҳисобланиб, қуйидаги филологик соҳаларни ўз ичига олади: *лугат* (1), *сарф*, яъни морфология (2); *иштиқоқ* – сўз ясаши (3); *наҳв* – синтаксис (4), *маоний* (5), *баён* илми (6), *аруз* (7), *қофия* (8), *иншо* (9), шеър фарзи – *бадоеъ* (10), *муҳозара* – тарихий воқеа ва ривоятлардан фойдаланиш (11), *расму-л-хат* (12). Мазкур илми адабни эгаллаганлар *адиб* (юнонча: филолог) деб юритилган¹⁰.

Демак, филология фанларига илмий тизим сифатида қараш ўтмиш фаншунослигида бўлган, унга *Ибн Муътазз* исмли араб олими X асрда асос солган. Бироқ мана шу соҳаларнинг бири иккинчисини тақозо этадиган ва бир объектга муносабатда уларни бирваракайига тизимли жиҳатдан қўллаш XX филологиясининг ҳосиласидир.

Филологик тадқиқотлардаги тизимлилик матнга бўлган муносабатда аниқ кўзга ташланади. Чунки бир матнни филологиянинг турли сатҳлари бўйича таҳлил қилгандагина унинг аниқ жиҳатларига эришиш мумкин.

Муаммолар таснифи ТТ да муҳим ўрин тутди. Умумий ҳолда уларни қуйилагича таснифлаш мумкин:

1. Яхши таркибланган (структурированный) – *well-structured*;
2. Бўш таркибланган (слабо структурированный) – *ill-structured*;
3. Таркибланмаган ёки ўзаро миқдорий алоқада бўлган (неструктурированный) – *unstructured*;

¹⁰ *Болтабоев Ҳ.* Адабиёт энциклопедияси. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2015. Б.

Муаммолар ечимига киришишда шундай этаплардан ўтилади:

- муаммони белгилаш (формулировка қилиш);
- мақсадни аниқлаш;
- мақсадга эришиш критерийлари (ўлчовлари)ни белгилаш;
- моделлаштириш: ечимни асослаш учун моделни қуриш;
- ечимнинг оптимал вариантыни излаш;
- ечим (қарор бериш)га киришиш;
- қарор (ечим)ни амалиётга татбиқ этишга тайёрлаш;
- ечим (қарор)ни тасдиқлаш;
- ечим реализацияси жараёнини бошқариш;
- ечимнинг самарадорлигини текшириш.

Кўптармоқли ва кўпомилли муаммоларда алгоритмни аниқроқ қўйиш:

- *муаммонинг мавжудлиги шартини тасдиқлаш: ВА (ҳа), ЁКИ (аниқ эмас), ЙЎҚ.*
- *Мақсадни бирор ечим сари йўналтириш: ВА (ҳа)лар ЁКИ га айланади ва аксинча: ЁКИ ВАга айланади, лекин ЙЎҚқа айланмайди.*
- Бир муаммо таҳлили ва ечимдан иккинчисини чиқариш;
- Ҳар бир топилган ечим йўлларини баҳолаб бориш;

Тадқиқот объектини яхлит ушуниш деганда *тадқиқот объекти тизимли суратда бири иккинчисини тақозо қиладиган компонентлардан тузилиши белгиланади.*

2. Структура ва тизим. Таҳлил жараёнининг тизимли характери.

Тизимлар турлича бўлиши билан бирга у структурал характерга эга, яъни унинг компонентлари ўзаро муносабатга киришиб, структурани ташкил қилади. Тилшунос олим Э.Бенвенист уни шундай хусусиятларини фарқлаб кўрсатади:

- 1) қисмлар устидан ҳукм юргизадиган муайян бутунлик (яхлитлик) бирлиги;
- 2) бирликлар алоҳида махсус барқарор тамойиллар асосида шакл жиҳатдан тартибланади;
- 3) бутуннинг барча қисмлари алоҳида вазифани бажариш барбариди структурал характерга эга бўлади;
- 4) бу маълум бир сатҳнинг бирлиги (яъни элемент) ва ўз навбатида бутуннинг бўлаги (компонент)дир¹¹.

Тизим ва структура муносабатида: *Структура – таркиб, таркибланиш тамойилларига амал қилинишда тизимли таҳлил натижаларига яқинлашади.*

Таҳлил жараёнининг тизимли характери *таҳлилга объектнинг барча сифат, хосса ва хусусиятларини жалб қила билишда кўринади.*

Филологик тизимлар формаллаштиришга бўйсунмайдиган жараёнлар бўлганлиги сабабли, уларнинг моделларини яратиш, қандайдир ишонччилик даражасида ўрганиш мумкин, лекин таҳлил жараёнининг реал шарт-шароитлари ҳар қандай оптимистик мўлжалларни инкор этиши мумкин¹².

Ўз объектига кўра тизимли муносабатдан, яъни адабиёт (матн)га қайси жиҳатдан ёндашилаётганига қараб унинг объекти ва предмети белгиланади:

1. **Матн**га асосланган назариялар (формал-структурал ёндашув, *янги танқид, нарратология*) учун бадиий матн назарий фаннинг бирламчи объекти булгани учун матн моҳияти (назарияси), таркиби (структураси), талқини (герменевтикаси), ифодавийлиги каби илмий муаммолар бу йўналишдаги таҳлилий жараённинг предмети ташкил қилади.

2. **Муаллиф**ни ўрганишга қаратилган назариялар (*биографик ва психоаналитик ёндашув, шу билан бирга феминистик адабиётшунослик, феноменологик тадқиқотлар*) учун объект бадиий ижод ёки муайян ижодкорнинг асарлари бўлгани учун ҳам унинг предмети муаллиф услуги,

¹² Petticrew, Mark. Systematic reviews in the social sciences : a practical guide/Mark Petticrew and Helen Roberts. H62.P457 2005 ISBN-10: 1-4051-2111-4 (pbk. : alk. paper)

услубни рўёбга чиқарувчи ташқи (метод, жанр ва бошқалар) ва ички хусусий ҳоллар (дунёқараш, ёзиш қоидалари, маҳорат) кабилар ушбу йўналишдаги назарий қарашларнинг предметини ташкил қилади.

3. **Китобхон**га қаратилган назариялар (рецептив эстетика, асарни идрок этиш тарихи; тарихий-функционал тадқиқотлар) учун китобхон асосий объект сифатида юзага чиқади ва бу бўлимнинг предметини - бадиий матн идроки, уни қабул қилиш усуллари, бадиий мулоқот (коммуникация) қонуниятлари ташкил қилади.

4. Адабий ва маданий-тарихий **контекст**га оид назариялар (*реминисценция, интертекстуал*) тадқиқотлар, социологик ва тарихий-материалистик ёндашув, “янги историзм” ва культурологик методология кабилар учун тадқиқот объекти адабий жараён масалалари бўлгани учун ҳам бу йўналиш учун адабиёт назарияси фан предмети сифатида адабий жараён масалалари, анъанавийлик-издошлик ва ворислик, терминология ва уларнинг идентификацияси каби масалаларни белгилаш мумкин.

Бу назария ва концепцияларда ёндашув турлича бўлишидан қатъи назар, адабиётшунослик фанининг объектини юқоридаги қарашларни умумлаштирган ҳолда

МАТН→ИЖОДКОР→ИДРОК ЭТУВЧИ (АДРЕСАТ) →АДАБИЙ ЖАРАЁН

сифатида белгилаш мумкин. Бироқ бу муносабатлар тизими адабиётшуносликнинг ўз объектига муносабати орқали тадқиқ предметини юқоридагича унинг назарий йўналишларидан келиб чиқиб белгилаш имконини беради.

Табиийки, китобхон ва унинг маданий-бадиий даражаси фақат жамият фикрини ифодалабгина қолмай, адабий жараён сифатини ҳам белгиловчи омиллардан саналади. М.Бахтин санъатнинг *диалогик характери* хусусида ёзаркан, китобхонга адабий жараён иштирокчиси сифатида қарайди, унинг айрим ҳолларда “ҳаммуаллиф” эканлиги адабиётшуносликда айрим

герменевтик хусусиятлар давомийлиги сифатида кенг қабул қилиниши лозимлигини уқтиради. М.Бахтиннинг ёзишича, “бадший асар тизими (структураси)га тингловчи (ўқувчи, кузатувчи) ҳам қўшилади... гўё муаллиф билан бундай ўқувчи ўртасида ҳеч қандай ўзаро ҳаракат, фаол драматик муносабатлар бўлиши мумкин эмасдай (кўринса ҳам), бу овозлар эмас, балки ўзаро тенг ҳуқуқли зарур тушунчалардир”.¹³

Адабиётшунос ёки назарий олим ҳам адабий жараёнда дастлаб китобхон-реципиент сифатида қатнашади, сўнгра касбий маҳоратига қараб, профессионал китобхон, ташвиқотчи, талқинчи, танқидчи ва таҳлилчи адабиётшунос бўлиб етишиши мумкин.

Матн филологик фанлар тизимида. Филологиянинг йўналишлари орасида дастлаб *тилушунослик*да фаол истеъмолда бўлган “матн тилшунос учун муайян хусусиятлар мажмуига эга бўлган, табиий (миллий) тилни кўллаш ақтидир”.¹⁴ Лингвистик таълимотда матннинг мантикий алоқадорлиги ва шаклий тугалланганлиги асосий хусусият саналади. Шунинг учун ҳам унга “маъно алоқадорлиги асосида бирлашган вербал (сўз) белги бирликларининг тизими, унинг асосий хусусияти боғлиқлик ва яхлитликдир” деб таъриф берадилар¹⁵.

Матн тилшунослиги деб номланувчи тил илми матнни шакллантирилган нутқ сифатида қабул қилиб, унинг маъновий ва шаклий қурилишига аҳамият қаратади. С.Валернинг ёзишича, матн лингвистик намуна сифатида уч маъновий жиҳатни қамрайди:

- 1) чизиқли (синтактик маъно) → нима ҳақда (хабар);
- 2) референцион (семантик маъно) → нима билан (алоқа воситаси);
- 3) утилитар (прагматик маъно) → нимани (тавсия этилаётган оеаллик, мавзу бўлиши мумкин) гапиради.

¹³ Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук / Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1986. С. 388.

¹⁴ Хализев В.Е. Теория литературы. Изд. 4. М.: Высшая школа, 2005. С.254.

¹⁵ Большой энциклопедический словарь: Языкознание / Под ред. В.Н.Ярцевой. М.: БРЭ (Большая Российская энциклопедия), 1998. С. 507.

Шу жиҳатдан матн воситасида уч саволга жавоб олинади: 1) матн нима ҳақда гапиради (матн мазмунидаги хабар); 2) матн нима билан гапиради – тил (алоқа воситаси); 3) нимани гапиради (тавсия этаётган реаллик концепцияси)¹⁶. Тилшунос матндаги фикрлаш тарзи, мантикдаги «силлологизм»дан кўра унга грамматик кўринишдаги гаплар, конструкцияланган лексик ва стилистик бирликлар жиҳатидан қарайди. Соф лисоний муносабат – бу белгининг белгига ва тил тизими доирасидаги белгиларга ёки матнга муносабатидир.

Матннинг оғзаки ва ёзма турларидан қатъи назар адабиётшунос учун дастлаб бадий ва нобадий матн фарқланиши зарур. Бадий матнда образ (тимсол) асосий фаолият воситаси ва ҳаракат қуроли ҳисобланади, нобадий матнда эса концепт – тушунча, масала, муаммо ва бошқа жиҳатлар бу вазифани бажариши мумкин. Ҳар қандай вербал (сўз ёрдамида ҳосил қилинган) матн ўзининг

А) *коммуникатив* – хабар бериш,

Б) *эвристик* – маълумот тўплаш,

В) *концептуал* - матн юборувчининг нуқтаи назари;

Г) *эмоционал* - ҳис кўчириш белгиларига эга.

Бадий матн эса булардан ташқари *эстетик, ижтимоий, ахлоқий* вазифаларни ҳам ўз зиммасига олади. Бадий матнда нутқ бирликлари хабар бериш, маълумот (ахборот) тарқатиш, фикр қўзғотиш билан чекланмайди, балки унинг зиммасига бадий «юк» ортилиши ва эстетик вазифани бажаришга сафарбар этилиши лозим. Сўзлар асосида шакллантирилган матнда сўзнинг ўрни қатъий, маъноли ва ифодавий бўлмоғи лозим. Адабиётшунос учун матннинг ифодавийлиги, яъни санъат асари сифатида муайян фикр ва туйғуларни ифодаловчи восита, ўз ўрнида тадқиқот объекти бўлиши мумкин¹⁷.

¹⁶ Valérie Susana et Corroyer Grégory. Philosophie du langage de la communication. Ed.: Université Paris, 2001 pour la Revue Formules.

¹⁷ Шулардан келиб чиқиб, бадий матннинг хусусиятлари ва уни ўрганувчи фаннинг вазифалари белгиланади: Бу ҳақда қаранг. *Болтабоев Ҳ.* Адабиёт энциклопедияси. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2015. Б.

Бадиий матн уни ўраб турган нутқ фаолияти ва нутқдан ташқаридаги жараёндан чегараланган. Матннинг муайян мазмундорлик (маъно катори)нинг нутқда (оғзаки ва ёзма) ифодаланиши адабиётшунос (фольклоршунос) учун муҳим саналади. “Хозирги олимлар, адабий-бадиий матн (нутқдан ташқари) «макон»и таркибига ёзувчи томонидан ифода қилинган ғоя, концепция, маъно ва бошқа бадиий мазмун жиҳатларини ҳам киритадилар”. Бу жиҳатдан «матн» ва «асар» сўзлари синоним бўлиши, бадиий матн эса бадиий асарга тенглаштирилиши мумкин. Матн ва асарнинг умумий жиҳати шундаки, ҳар иккиси ҳам муаллиф фикр ва туйғуларини тилда моддийлаштириб, муҳрлаб кўрсатади. “Асар матннинг мулоқот тизимига кирувчи социал вазифадорлиги, муаллиф – китобхон икки томонлама мулоқотининг натижасидир. Шунинг учун ҳам бадиий асар таҳлили кўп томонлама ёндошув (социологик, биографик, ижодий-генетик)ни талаб қилади”¹⁸. Ю.Лотманнинг ёзишича, «матн ва бадиий асарнинг бир тушунча эканини қатъий рад этиш лозим. Матн бадиий асарнинг компонентларидан бири холос». Бу ҳолда бадиий асар матнга нисбатан кенгроқ тушунча экани маълум бўлади. Бироқ ҳар қандай бадиий асарда эстетик мақсад матн орқали амалга оширилади. Шунингдек, адабиётшунослик илмида матн ҳақида нутқ бирликларининг қатъий ташкилланган изчиллиги деган қараш ҳам борки, бадиий асар таҳлилида мана шу жиҳатга кўпроқ эътибор қаратилади.

3. Филология илмида тизимли таҳлил модели: лингвопоэтика → структурал поэтика → семиотика

Филология фанларида тизимли таҳлил моделини аниқлаш зарурати *Бор, моделни аниқлаш тизимли таҳлилнинг мақсад ва вазифаларини белгилашга ёрдам беради.*

Филологик тадқиқотларда бадиий матннинг тизимли модели

Лингвопоэтика → структурал таҳлил → семиотик таҳлил тарзида шакллантирилиши керак.

¹⁸ Борев Ю. Словарь терминов текстологии и генетической критики. М., 2011. С.140.

Лингвопоэтиканинг тизимли таҳлилдаги ўрни: Лингвопоэтика бадий матнни тил сатҳлари бўйича ва бадий жиҳатларини таҳлил этишни зиммасига олиб, тизимли таҳлилнинг кейинги босқичларига асос яратади.

Структурал поэтикада матн маданият феномени сифатида масъул нутқий ҳаракат бўлиб, у вужудга келган макон ва замондан ташқарида «ишлашга» мослаштирилган, чунки у муаллифи томонидан жиддий қайта ишланади ва оҳор берилади.

Матнни семиотик аспектда ўрганиш нафақат бу соҳа мутахассислари, балки филологлар учун ҳам асқотарли усулдир. Бу жиҳат ёрдамида муаллифлик табиатига доир хусусиятлар аниқланади, адабиётнинг инсонлараро қиёсий мулоқот воситаси экани чуқурроқ асосланади.

Бу жиҳатдан ус асосий муносабатлар тизими белгиланади:

Белгининг белгига муносабати: $B \rightarrow B =$ Лингвопоэтикада.

Белгининг матнга муносабати: $B \rightarrow M =$ структурал ёндашувда.

Белгининг адресатга муносабати: $B \rightarrow A =$ семиотикада.

Назарий манбаларда *матн трансформацияси* деб номланадиган ҳодиса мумтоз адабиёт шакллангунга қадар бўлган даврда ҳам, мумтоз адабиёт ва бугунги адабий жараёнда ҳам фаол кузатилади. Трансформация (ўзгартириш) истилоҳи физика орқали қабул қилинган бўлиб, у доимий кучланишли электр токини муваққатга (ёки аксинча) ўзгартирилиши учун қўлланилган¹⁹.

Матн трансформацияси бир мавзу доирасидаги матнларни жанр ва сюжетига кўра ўзгаришидир. Бу поэтик ҳодисага айрим адабиётшунослар (А.Н.Веселовский) сюжет поэтикаси нуқтаи назаридан, айримлари (В.Б.Шкловский) янги жанрларнинг вужудга келиш омили деб қарашган. Одатда муаллиф матни аноним матнга нисбатан ўзгаришсиз деб олинади, бироқ бу матн таркибида бошқа матнга хос, лекин ўзгариш билан қабул этилган эпизод, фрагментларни кузатамиз. И.В.Стеблева қадимги тошбитиклар поэтикасини ўрганар экан, матн композицияси ва ритмик структура-

¹⁹ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь / Современная версия. М.: ЭКСМО, 2007. С.705.

сидаги ўзгаришлар асосида Ўрхун-Энасой обидаларининг бадииятидаги поэтик тажрибанинг бир матндан иккинчисига ўтиши натижасида мумтоз адабиётнинг илк куртаклари шаклланган давр (VII-X асрлар)ни аниқлаган²⁰.

Матн трансформациясини В.Е.Хализев образли қилиб, «адабиёт ичидаги адабиёт» деб тушунтиради ва матн трансформациясига олиб келадиган омиллар стилизация, пародия, баён шакли, реминисценция ҳодисаларини таҳлил этади²¹. Стилизация муаллиф нутқига кирмаган («бегона нутқ», М.Бахтин) персонажлар нутқининг тасвирдаги замон ва маконга кўра ўзгартирилиб, ўша муҳитга мос этиб шакллантирилишидир. Бу жараёнда нутқ шакли ўзгаришсиз ҳисобланса-да, унинг услуби, манераси, ифода йўсини тасвирдаги муҳитга мослаштириб берилади. Бу усул, кўпинча, тарихий асарларда қўл келади.

1) Анъанавий: Ойбекнинг «Навоий», О.Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романларида муаллифлар стилизация усули орқали матн трансформациясига йўл берганлар.

2) Тушунилиши қийин бўлган матнларнинг идрок этилишини осонлаштириш мақсади билан ҳам стилизацияга мурожаат қиладилар. Мас., Шекспир «Ҳамлет»ининг айрим сахна талқинларида Дания шахзодаси ўз даври «тили»да эмас, балки бугунги замонавий тил, ҳатто кўриниш (костюм)да ҳам томошабинлар қаршисида намоён бўлиши мумкин.

3) Матн трансформациясига пародия воситасида мурожаат Сервантеснинг «Дон Кихот» асарида шундай юксак шаклда эришиладики, натижада замонавий китобхон ушбу асар матни илк Европа уй-ониш даври рицарлик романларига пародия сифатида ёзилганини унутиб, унинг воқеаларини аслида бўлиши мумкиндай қабул қиладилар.

Матнда муаллиф ва «бегона» нутқи (муаллифга тегишли бўлмаган – М.Бахтин) фарқланади ва айни замонда, баёнчи-қаҳрамонга муносабатда «икки овозли сўз» пайдо бўлади. Чунки баёнчи ва қаҳрамон (ровий ва

²¹ Хализев В.Е. Теория литературы. С.261-272.

персонаж) алоҳида-алоҳида субъект саналадики, улар турлича идрок этилади ва ҳис қилинади. Яна шундай асарлар борки, унда «бегона» нутқ стилизацияга учрайди, яъни қаҳрамон нутқи замонга, муҳитга ва унинг касбига мослаштирилади.

Матн таркибида муаллиф сўзи бўлмаган, стилизация ва пародиядан фарқланувчи «бегона» нутқ тури – баён (сказ) мавжуд. Баёнчи нутқи орқали биз унинг «шахси»ни аниқлаб, кўпинча, персонаж ёки муаллифга тегишли деб биламиз. «Баённинг тамойили шундайки, баёнчининг нутқига фақат интонацион-синтактик жиҳатдан эмас, балки лексик (сўз – Ҳ.Б.) маънолар билан ҳам ранг берилиши мумкин»²². «Бегона» нутқ хусусиятларидан яна бири шуки, унинг сўзлари *реминисценция*, яъни ёзувчи матнида аввалги адабий ҳодиса ёки фактларга ҳавола тарзида кузатилади. Буни айрим мутахассислар «адабиётнинг адабиётдаги образи» деб айтишади. Реминисценция матнда бир ўринда тўғридан-тўғри кўчирма тарзида (О.Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» асари – Ҳ.Б.) келиши мумкин ёки у нутқда қайта ишланиб, ишорага айланиши ҳам мумкин.

Замонавий адабиётшунослиқда матннинг «худудсизлиги» хусусида ҳамқарашлар тарқалмоқда. Масалан, деконструктивизм (айрим манбаларда постструктурализм)нинг етакчиларидан Ж.Дерриданнинг ёзишича: «Мен учун матн худудсиз, чексиз. Бу мутлақ бутунликдир (тотальность). Матндан ташқарида матн йўқ. Бундан англашиладики, матн оддий нутқий мулоқот тури эмас. Масалан, бирор стол – бу матн. Мен учун унинг мавжудлиги ёки лингвистик ҳодиса экани эмас, балки мен уни қандай қабул қилсам, мен учун у шундай матндир» Сезиладики, бу ўринда матннинг мавжудлиги эмас, унинг инсон томонидан идрок этилиши ҳал қилувчи омилга айланмоқда. Яна унга муносабатда, мумтоз ва замонавий матнни илғашда шундай чегара тавсия қилинмоқдаки, мумтоз матнлар муаллиф томонидан «айтиб берилади», уларда муаллиф позицияси аниқ кўзга ташланади, аниқ ва мақсадли. Замонавий (постмодерн) «матнларда эса тилнинг ўзи гапиради».

Бу ўринда муаллиф ва персонажлар овозлари ўрнига фақат ёзиш жараёнидагина мавжуд бўлган матн мутолаасида сезилмайдиган *скриптор* (ёзувчи) овози бор. Бундай қиёфасиз муаллифгина ҳозирги китобхонга завқ бера олиши мумкин.

Структуралистлар матнга нисбатан янги назария ишлаб чиқдилар: матнгача кечган ва ундан кейин бўладиган жараёнлардан матнни қатъий ажратиб, унга мутлақ автоном қиёфа бердилар. Белги, структура (таркиб), функция (вазифа) каби тушунчалар орқали матн таҳлилига киришдилар.

4. Илмий-назарий масалаларнинг тизимли таҳлил амалиётидаги ечими конкрет метод ёки методологик ёндашув натижасида эришилган хулоса ва қарор билан белгиланади. Масалан, М.Бахтиннинг узоқ йиллар давомида матн таҳлили бўйича кузатишлари олимнинг «*Тилшунослик, филология ва бошқа гуманитар фанларда матн муаммоси*» тадқиқотида ўз ечимини топган.

Гарчи бу мақола тугал тадқиқот ҳисобланса-да, матн билан иш кўрадиган гуманитар фанлар учун асосий йўналиш беради. Муаллиф ёзишича, матн филология фанларида дастлабки *берилганлик* (первичная данность) сифатида қабул қилинади. «Матн шундай борлиқ (фикр ва туйғулар борлиғи)дирки, ундан барча гуманитар фанлар озиқланадилар. Қаердаки матн бўлмаса, у ерда тафаккур ва тадқиқ этилувчи объект ҳам бўлмайди»²³. Аввал матннинг бирламчи эканига ишонч бўлиши керак, сўнгра унинг талқинига ўрин берилади. Шунинг учун ҳам тадқиқот мақсади қандай бўлишидан қатъи назар, бошланғич *манзил* (исходной пункт) матндир.

Тилшунослик ҳам матн билан иш кўради, лекин яхлит бадиий асар билан эмас. Яъни у асар ҳақида нимани гапирса, унинг матнига тегишлидир. Соф лисоний муносабат – бу белгининг белгига ва тил тизими доирасидаги белгиларга ёки матнга муносабатидир. Ифоданинг реал борлиққа ва бошқа реал ифодаларга муносабати ўша ифоданинг ҳақиқий, ёлгон ҳамда гўзал ва бошқалар эканини билдирадиган муносабат бўлиб, ҳеч қачон тилшунослик

предмети бўла олмайди. Чунки тил бирликлари орасида тил тизимининг қайси даражасини олмайлик диалогик муносабат бўлиши мумкин эмас (фонема, морфема, лексема, гаплар ва бошқалар).

Ифодавийлик – бадиий матнни нутқий бутунлик сифатида сўнгги, юқори босқичидаги тил тизимининг асоси сифатида қабул этилмаслиги мумкин – у бутунлай бошқа даражадаги муносабатлар тизимига киради. Матндаги *ифодавийлик* – бу энди тил тизими эмас, аммо маъно (қадриятга, ҳақиқат ва гўзалликка бўлган баҳони ўз ичига олган) яхлит моҳиятга эга бўлган нутқий мулоқот бирлигидир.

Матн таҳлилига олиб структурал ёндашув натижасида олиб борадиган жиҳатлар таҳлилнинг барча формал жиҳатларига амал қилиниш билан бирга унинг замиридаги тағмаънони ва маънолар майдонидаги ўрнини белгилаш билан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Лингвопоэтикада *подтекст* инобатга олинади, лекин структурал таҳлилга контекстни юзага чиқаради. Семиотик таҳлил эса бу икки тушунча билан кифояланмай *интертекстуаллик*ни ҳам талаб қилади.

Подтекст – (калкалаш орқали рус тилига олинган – инглизча: *subtext*; ўзбекча: матности) – жиддий ва чуқур адабий асарларда ички «сувоности оқими» бўлиб, асарнинг асосий концепциясини ташийд²⁴. Э.Хемингуэй бадиий асарда “айсберг” ғоясини илгари сурган. Унингча, асар маънонинг ўндан бир қисмини олиб кўрсатади, ўндан тўққизи эса матностида қолади. Матности нутқ бирликларида кузатган В.В.Виноградов бу ҳолатда «сўзнинг тўғри лексик маъноси ўз моҳиятини йўқотади ва нутқнинг ички мазмунини белгилайди» деб ёзади²⁵. Ж.Куддон пьесанинг матности хусусияти ҳақида гапириб, айрим персонажлар ўзлари қатнашаётган уруш моҳиятини англамасликлари мумкин. Матности яширин ситуацияларда, сюжет оғушида кўринади. Бу истилоҳ XX аср сўнгида “яширин дастур”га алмашинганини ёзади.

²⁴ *Борев Ю.Б.* Энциклопедический словарь эстетики и теории литературы. М., 2008. Электронная версия. П-42.

Контекст (лотинча: *contextus* – боғланиш, занжир) – *матннинг маъно майдони* бўлиб, унда бадиий матндаги ҳар бир ички қурилма маъно томонидан бошқарилади, асар талқинида мана шу майдондаги маъно назарда тутилади. Ҳ.Бенак бу истилоҳни маъно бирлиги сифатида қабул қилган ва ички алоқадорлик туфайли матннинг айрим қисмларининг ажратилиб кўрсатилишини назарда тутган. Бу маъно майдони бир жумла таркибида, бир хатбоши (абзац) ёки шеърдаги бир банд (строфа) орасида ёки умуман, бутун матннинг ичида бўлиши мумкин. Матн майдонининг бузилиши матннинг бадиий бутунлигига ўз таъсирини ўтказди ва бадиий образ орқали ифода этилаётган муаллиф фикрини нотўғри тушунишга олиб келади. Бу гўёки мумтоз адабиётдаги «ихом» санъатини эслатади, муаллиф сўзнинг ёки жумланинг матндаги зоҳирий маъносини эмас, аксарият ҳолда ботиний маъносини назарда тутди. Бу ҳолат ҳар қандай матнда, хусусан, шеърини нутқ асосига қурилган асарларда ва тасаввуфий талқиндаги рамз ва ишораларга бой матнларда учрайди.

Интертекстуаллик (французча: *intertextuality*; сўзма-сўз маъноси: матнларораси) – бадиий матннинг ички алоқадорлиги бўлиб, у ташқи ҳаёт воқеаларига эмас, балки матннинг ўзига ва бошқа матнларга муносабати тидир. Интертекстуаллик ҳодисаси структурализм (Р.Барт) ва унинг асосидаги постструктурализм истилоҳи сифатида майдонга чиққан. Ю.Кристеванинг ёзишича, ҳар қандай матн кўчирмалар (кенг маънодаги) мозаикасини эслатади ва қандайдир бошқа бир матннинг трансформацияси каби хотирада сақланади. Шунинг учун (М.Бахтиндаги – Ҳ.Б.) интерсубъективлик ўрнига *интертекстуаллик* тушунчасини киритиш лозим. Чунки “адабий сўз” – матн майдонларининг туташув жойи, турли хил ёзувлар диалогидир”.

Сўнгги икки асар бўсағасида энг кўп мунозаралар объектига айланган ҳодиса *интертекстуаллик*ни «аноним формулаларда умумий майдонда» учрайдиган матн таркибида келган аввалги асарларнинг маълум қисми (аъзоси), улар “қўштирноқсиз келтирилган, онгсиз ёки

автоматик тарзда ишлатилган матн» аъзоларидир, каби тушунтириш кенгайган.²⁶ Интертекстуалликнинг бундай маъно жиҳатдан кенгайишини асослаган Ж.Куддон “у матнлар орасидаги (адаптация, таржима, тақлид, аллюзия, плагиат, пародия) турли хил кўплаб алоқалар” деб тушунтиради ва структурализм бўйича, матн – бу тизим, бунда тил реалликка эмас, балки ўша матн ичига ва унинг образларига муносабатдир” деган фикрни ёқлайди²⁷.

Топириқлар:

1. Филологик тадқиқотларда тизимлиликни юзага чиқарувчи омилларни аниқланг ва улар билан иш кўриш натижасида филологик тизимлиликни аниқланг.

2. Структура тизим муносабатини ўрганинг. Таҳлил жараёнининг тизимли характерини аниқлаш мисоллар беринг.

3. Филология илмида вербал матнга нисбатан тизимли таҳлил модели: *лингвопоэтика* → *структурал поэтика* → *семиотикани* белгиланг ва уларни ташкил этган компонентларни таҳлил қилинг.

4. Илмий ва назарий масалаларнинг тизимли таҳлил амалиётидаги ечимини аниқлаш хулосавий тушунтириш беринг.

Адабиётлар:

1. *Valérie Susana et Corroyer Grégory. Philosophie du langage de la communication. Ed.: Université Paris, 2001 pour la Revue Formules.*

2. *Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2015.*

3. *Борев Ю. Словарь терминов текстологии и генетической критики. М., 2011.*

4. *Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. Андижон, 2006.*

5. *Холбеков М. Структур адабиётшунослик. Т., 2014.*

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1–мавзу. Тизимли таҳлилнинг терминологик асослари ва йўналишлари

1. Тизимли таҳлилда филологик терминлар идентификацияси
2. Тизимли таҳлилнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари.
3. Аналитик тадқиқотлар асосида тизимли таҳлилни ташкил этиш.
4. Бадиий матнга тизимли ёндашув. Таҳлил жараёнларининг кетма–кетлиги ва яхлитлиги.

Ишдан мақсад: Тизимли таҳлилнинг терминологик асосларини топиш. Таҳлил жараёнида қўлланилиши мумкин бўлган фаол терминлар жалвалини тузиш ва уларни изоҳлаш. Тизимли таҳлилнинг ривожланиш босқичларини мавжуд назарий адабиётлар бўйича аниқлаш. Аналитик тадқиқотлар тизимида ТТ ни таҳлил этиш имкониятларини белгилаш ва йўналишларини аниқлаш. Бадиий матнга тизимга ёндашувда матн турлари, хоссалари ва трансформациясини таҳлилга тортиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи тавсия этилган режа асосида илмий адабиётлар билан танишади, термин ва истилоҳлар моҳиятини луғат ва энциклопедиялардан конспект олади ва тизимли таҳлилга бадиий матннинг структурал таҳлили ёрдамида киришади.

Ишни бажариш учун намуна. Мазкур мавзунинг намунаси мажмуанинг “Глоссарий” қисми берилган. Уни ўрганинг ва шу тартиб асосида унда акс этмаган терминлар жадвалини тузинг.

2–мавзу. Адабиётшунослик (Тилшунослик)ка доир тадқиқотларда тизимли таҳлил тамойиллари

Режа:

1. Адабиётшунослик (Тилшунослик) тизими ва бадиий матн тузилмаси.
2. Тизимли таҳлилда услуб ва тизимлилик.
3. Тизимли таҳлилда миқдорийлик ва сифат. Уларнинг нисбати ва бирлиги.

4. Матнга индивидуал ёндошувда тизимлилик. Талабаларда иждодий ва тизимли ёндошувни шакллантириш

Ишдан мақсад: Адабиётшунослик (Тилшунослик) тизими аниқлаш ва унинг таркибига кирган фан соҳалари ва сатҳларини белгилаш. Бадиий матн тузилмаси яратиш. Тизимли таҳлилда услуб ва тизимлилик, миқдорийлик ва сифат даражаларини аниқлаш. Матнга индивидуал ёндашувни шакллантириш.

Ишни бажариш учун намуна: Баён қилинган назарий машғулотларнинг маъруза матнлари асосида Филологик таълимнинг тизимли таҳлил тамойилларини аниқлаш. Тавсия этилган режалар бўйича ишлаш ва конспектлаштириш.

V. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари ва мустақил таҳлил учун топшириқлар

1. Мавжуд луғат, энциклопедия ва википедия (интернет тизимида)лар асосида матнда тилга олинган истилоҳ ва атамаларни талқини ўрганинг.
2. Тизимли таҳлилнинг тизимли ёндашувдан фарқли жиҳатларини аниқланг.
3. Аниқланмаганлик шароитида муҳокам қарор қабул қилишнинг қўшимча услубларини қўллашга ёрдам берадиган усулларини топинг ва уни таҳлил жараёнига киритинг.
4. Тадқиқот объектини яхлит тушунишга ҳаракат қилинг ва тушунганлар асосида ўз соҳангизда тизимли таҳлилни ташкил этиш мумкинлигини таъминланг.
5. Филологик тадқиқотларда тизимлиликни юзага чиқарувчи омилларни аниқланг ва улар билан иш кўриш натижасида филологик тизимлиликни аниқланг.

6. Структура тизим муносабатини ўрганинг. Таҳлил жараёнининг тизимли характерини англаувчи мисоллар беринг.

7. Филология илмида вербал матнга нисбатан тизимли таҳлил модели: *лингвопоэтика* → *структурал поэтика* → *семиотикани* белгиланг ва уларни ташкил этган компонентларни таҳлил қилинг.

8. Илмий ва назарий масалаларнинг тизимли таҳлил амалиётидаги ечимини англатадиган хулосавий тушунтириш беринг.

9. Структурал таҳлилга тизимли ёндошув.

10. Ролан Барт ва М.Лотман назариялари.

11. Структур тилшунослик асослари. Ф. де Соссюр.

12. Адабиётшуносликда структурал метод имкониятлари.

VI. ГЛОССАРИЙ

Тизим, тизимли таҳлил, тизимли ёндашув, социал тизим, илмий тадқиқот, муқобил қарор, тадқиқот объекти, яхлит тушуниш, элемент, компонент, декомпозиция, робастлик, эмергентлик, мавҳумийлик, аниқлик, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, формал ва аниқ (табиий), композиция ва декомпозиция, чизиқлилиқ ночизиқлилиқ, структив ва деструктив), моделлаштириш, экспериментал, дастурий бошқарув, доимий аниқлаш ва идентификация, кластер ва таснифлаш, тажрибавий баҳолаш ва тестлаш, филологик тадқиқот, тизимлилиқ, структура, тизим, таҳлил жараёни, таҳлил модели, лингвопоэтика, структурал поэтика, семиотика, формал-структурал ёндашув, янги танқид, нарратология, рецептив эстетика, асарни идрок этиш, тарихий-функционал, реминисценция, интертекстуал, матн, ижодкор, адресат, адабий жараён, чизиқли (синтактик маъно), референцион (семантик маъно), утилитар (прагматик маъно), коммуникатив, эвристик, концептуал, эмоционал, матн трансформацияси, матн таркиби, подтекст, контекст, интертекстуаллик, терминлар идентификацияси, аналитик тадқиқотлар, бадиий матн.

VII. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Рахбарий адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти. Самарқанд, 2014 йил 15-16 май // Халқ сўзи. 2014. 16 май.

II. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар

5. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). –Т., 2014.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 9-сон, 225-модда.
7. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 11-12-сон, 295-модда.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбиркорлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини

янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533- сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365-сонли Қарори.

13. Ўзбекистон республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797 сонли Фармони.

III. Махсус адабиётлар

14. The Art of Systems Thinking: Essential Skills for Creativity and Problem Solving // «Альпина Паблишер». М., 2011. № 978-5-9614-1589-6. [О’Коннор Джозеф, Макдермотт Иан. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем]

15. Воскобойников А. Э. Системные исследования: базовые понятия, принципы и методология // «Знание. Понимание. Умение». 2013. № 6.

16. Черногор С. А. Введение в синергологию и сложные системы моделирования. М.: Наука, 2008.

17. Черногор С. А. Синтез креативных подходов в решении практических системологических задач // Философская мысль. М., 2004. № 5.

IV. Сайтлар

1. ru.wikipedia.org
2. books.google.co.uz
3. pedagog.uz
4. ziyonet.uz
5. edu.uz